

Muhammed KARASU*

DİVÂNU LÜGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ + Kİr(A)/KUr(A) EKİ İLE OLUŞMUŞ
YANSILAMALI FİLLER ÜZERİNE BİR KÖKEN BİLİM DENEMESİ

Bir Türk için dünyadaki bütün kediler “miyav”lar, bütün köpekler “hav”lar, bütün ırmaklar “çağıl”dar ve gök her zaman “gür”ler. Türk dilinde yer alan gargara ve kahkaha gibi sayısı çok az olan farklı dillerden ödünç alınmış yansılmalı kelimeler dâhil edilmezse, Türk dilindeki yansılmalı kelimeler, en eski Türk lehçesinin ses olayları ile değişmiş ürünleridir.

Bu çalışmada Divânu Lüğâti’t-Türk’te yer alan yansılmalı fiillerin köken bilgisi özellikleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Taklidî Fiiller, Ses Yansılmalı Fiiller, Yansılmalı Fiiller, Köken Bilim.

GİRİŞ

Doğada o kadar çok ses vardır ki, bunları öykünerek anlamlandırmak insanoğlunun çağlar boyunca uğraştığı bir iş olmuştur. Hatta dilin doğuşunu da bu öykümelere bağlayan dilbilimciler çıkmıştır (Başkan, 1989: 144; Aksan, 2007: 96). Doğadaki seslerin kaynağı insanlar, hayvanlar ve canlı varlıklar dışındaki nesnelere. Bu canlılık içinde, farklı seslerin meydana gelmesi de çok doğaldır. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde yansılmalı kelimeler

“dış gerçeklik düzleminde var olan ses ya da gürültüleri, işitimsel izlenimi yansıtabilecek biçimde aktaran, adlandırılan gerçeği ses öykünmesi yoluyla belirten dilsel öge” (Vardar vd., 2007: 216)

biçiminde tanımlanmıştır. “Yansılmalı” teriminin Almancada onomatopöie, lautmalerei, schallnachahmung; Fransızcada onomatopée; İngilizcede onomatopoeia kelimeleriyle ifade edildiği yine aynı kaynaktan görülmektedir¹.

Bu çalışmada ise “yansılmalı” terimi ele alınmıştır. “Yansılmalı” terimi, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geçen, “taklit etmek” anlamına gelen “yañsılamak” kelimesinden türetilmiştir (Aksoy ve Dilçin, 2009: VI, 4291).

“Divânu Lüğâti’t-Türk’teki + Kİr(A)/KUr(A) Eki ile Oluşmuş Yansılmalı Fiiller Üzerine Bir Köken Bilim Denemesi” adını taşıyan çalışmada konuyu dağıtmamak amacıyla çalışma alanı sadece fiillerle sınırlandırılmıştır. Bu fiiller içerisinde ise Altay dillerinin ortak eklerinden birisi olan, yansılmalı fiiller türeten + Kİr(A)/KUr(A) eki ile türemiş fiiller incelenmiştir. Belirlenen yansılmalı fiiller, Ferdinand de Saussure’in nedensizlik ilkesinin dışında kalan yansılmalı fiillerden seçilmiştir. Adlandırma ile adlandırma işlemi arasındaki ilişkinin açıkça

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türk Dili Okutmanı, Türkistan, Kazakistan.

¹ Bk. Vardar vd. ss. 216, 217.

görüldüğü yansılmalı kelimeler, göstergelerin en ilkel biçimleri olması muhtemeldir (Demircan, 1997: 193). Saussure, nedensizlik ilkesi dışında kalan yansılmalı kelimeler için şu yorumu yapmaktadır:

“Gösteren seçiminin her zaman nedensiz olmadığını belirtmek için yansımalara başvurulabilir. Ne var ki bunlar hiçbir zaman bir dil dizgesinin örgensel öğeleri değildir.” (Saussure, 1998: 111).

Bunun yanı sıra, insan kaynaklı seslerle türetilen yansılmalı fiiller içinden, insanın istem dışı çıkardığı seslerle türetilen fiiller de konuya dâhil edilmiştir. Genel anlamda, ses yansılmalı ve biçim yansılmalı olmak üzere ikiye ayrılan yansılmalı kelimelerden, ses yansılmalı öbeği içinde olan ve ünlem kökenli olmayan fiiller bu çalışmanın konusu olmuştur.

Divanu Lugati't-Türk'ten derlenen ve Saussure'in nedensizlik ilkesine ters düşen fiillerin tasnifi ile ortaya çıkan malzeme, köken bilgisi açısından incelenmiştir. İncelemede yansılmalı fiilin *Divanu Lugati't-Türk*'te geçtiği sayfa numarası parantez içerisinde gösterilmiştir. Tesbit edilen fiillerin /-l-/, /-n-/, /-r-/, /-ş-/, /-t-/, /-d-/, /-tır-/, /-dur-, -tur-) çatı ve diğer ekler ile genişletilmiş biçimlerine metindeki biçimleri ile yer verilmiştir. Ancak köken bilgisi incelemesi, incelenen fiilin kök biçimi esas alınarak yapılmıştır.

Bazı fiillerin köken bilgisi ile ilgili açıklamalarına, incelenen kaynaklarda rastlanmamıştır. Bazı fiillerin ise incelenen kaynaklarda yer almasına rağmen, köken bilgisine ilişkin bir bilgi bulunamamıştır.

DİVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK'TE TESBİT EDİLEN YANSILAMALI FİİLLER

1. **āngra-** “ağlamak”

āngra- (DLT, 145), āngraş- (DLT, 145).

EDPT'de “āngır/īngır” tabanından türediği belirtilen kelimenin değişik türevleri olarak “īngle-īngilde-” biçimleri verilmiştir (Clauson, 1972: 189).

TTM'de ise “āng” yansılama kökünden agra- < *ağyıra- ve anır- < *ağyır- < *ağyıra- biçiminde türediği bilgisi vardır (Tekin, 2003: 160).

2. **bākır-** “(deve) böğürmek”

bākır- (DLT, 170).

EDPT'de “ba:kır-” fiilinin Batı Türkçesinde yaşadığı belirtilmektedir (Clauson, 1972: 318). TTL'de ise Batı Türkçesindeki “bağır-” fiilinin + *KIr* ekinden türediği belirtilmiştir (Tietze, 2002: I, 261). M. Erdal bu fiilin Moğolca “barkira-” fiili ile akraba olabileceğini de işaretlemiştir (1991: II, 46). T. Tekin de M. Erdal'ın görüşünü destekler bir köken bilgisi açıklaması vermiştir: bāyır- < *bākır- < *barqır- (2003: 62, 100, 157, 333). T. Gülensoy ise “bağır-” fiilinin *bā +

kır biçiminde türemiş bir yansılmalı fiil olduğunu kabul etmiştir (Gülensoy, 2007: I, 103).

3. **bırqır-** “(at) homurdanmak”
bırqır- (DLT, 186).

EDPT’de “bırqır-” fiili için yapılan açıklamada “bırkığ” kelimesi ile akraba olduğu belirtilerek “bırk-” veya “bırkı-” kök biçiminden türeyebileceği kabul edilmiştir (Clauson, 1972: 360, 361). OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş bir fiil olduğu belirtilmiştir (Erdal, 1991: 466). Bu durumda fiil kökünün “bır” olması gerekir. Ancak yine Erdal’a göre, + (*I/U*)*r* ekinin ettirgenlik eki olabileceği göz önünde bulundurularak kök biçimin “*bırk-” veya “*bırkı-” olabileceği de işaretlenmiştir (1991: II, 467). TTM’de ise bu kelime “bırqı-” biçiminde alınarak + *KI* eki ile türemiş olabileceği görüşü üzerinde durulmuştur (2003: 155, 333). Aynı zamanda birkir- < birkir-ar < *birkira-r biçiminde türediği yine aynı kaynaktan kabul edilmiştir (2003: 333).

4. **bürkür-** “püskürmek, fıskırmak”
bürkür- (DLT, 213).

EDPT’de “bürkür-” fiilinin kökü için olası bir “burk (p-)” kelimesi önerilmiştir (Clauson, 1972: 363). OTWF’de ise “bükür-”, “bürkür-”, “bürkir-” ve “büv□kir-” fiillerinin + *KIr* eki türemiş aynı fiilin değişik sesletimleri olduğu belirtilmiştir (Erdal, 1991: II, 466). TTM’de “bürki-” tabanından gelişmiş olabileceği işaretlenmiştir (Tekin, 2003a: 155, 333). KBS’de “bürkür-” fiili ile biçim bakımından benzer olan “püskür-” ve “pükür-” fiillerinin + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı fiiller olduğu kabul edilmiştir (Gülensoy, 2007: II, 707). “bürkür-” fiilinin kök biçimindeki (*bür) /-r/ sesi zetasizm sonucu /-z/ sesine dönüşmüş olabilir. Sonraki süreçte bu sesin ötümsüzleşerek /-s/ sesine dönüşmesi mümkündür. Türkiye Türkçesindeki “püskür-” fiili de bu gelişim sonucunda ortaya çıkmış olabilir.

5. **çakır-** “çağırmaq, bağırmaq; davet etmek”
çaqırş- (DLT, 223).

EDPT’de geçen “çakırş-” fiilinin (Clauson, 1972: 411), OTWF’de + *KIr* eki ile türediği kabul edilmiştir (Erdal, 1991: II, 466). Bu kelime TTL’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenmiştir (Tietze, 2002: I, 463). TTM’de bu fiil için çağır- < *çaqır- < *çāqıra- < *çarqıra biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 62, 100, 101, 157). KBS’de ise TTM’deki açıklamaya benzer bir görüş bildirilerek çā[r] + kır türemesi uygun görülmüştür (Gülensoy, 2007: I, 211).

6. **çıkırā-** “gıcırdamak, çıtırdamak”
çıqrā- (DLT, 234), çıqraş- (DLT, 234), çıqrat- (DLT, 234).

EDPT’de geçen “çıkra:-” fiili (Clouston, 1972: 410), OTWF’de + °*rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak belirtilmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTM’de yer alan “çırkırā-/çıkire-” fiili ile ilgisi bulunabilir (Tekin, 2003a: 101, 157). Muhtemelen *çık + *krA* biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-k-/ sesi düşmüş olmalıdır.

7. **çikrē-** “gıcırdatmak”
çikrē- (DLT, 237).

OTWF’de + °*rA* eki ile türemiş yansılmalı fiillerden biri olarak işaretlenen “çikrē-” fiili (Erdal, 1991: II, 470), muhtemelen “çıkırā-” fiilinin ince sıradan sesletimidir².

8. **çokrā-** “kaynamak; fişkırmak”
çoqrā- (DLT, 240), çoqraş- (DLT, 241), çoqrat- (DLT, 241).

EDPT’de “kaynamak” anlamı verilen “çokra:-” fiili (Clouston, 1972: 410), OTWF’de + *rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTL’de de yansılmalı olarak kabul edilen “çokra-” fiilinin çokur + *A* biçiminde türediği belirtilmiştir (Tietze, 2002: I, 528). TTM’de ise bu kelime için çoqra- < *çorkra- < *çorkıra- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 102, 158). KBS’de “çokra-” fiilinden - *k* eki ile türemiş ve “suyu çok olan kaynak, pınar, kaplıca” anlamına gelen “çokrak” kelimesi için yapılan açıklamada *çorkra- < *çorkıra- biçiminde bir gelişim öne sürülmüştür (Gülensoy, 2007: I, 248, 249).

9. **kaqra-** “davul çalmak, gürültü çıkarmak”
qaqrat- (DLT, 401).

EDPT’de “kaqra-” fiilinin “kakrıt-” biçiminde olması gerektiği belirtilmiştir (Clouston, 1972: 612). Ancak fiilin kökeni hakkında herhangi bir

---

² Bk. çıkra-

yorum yapılmamıştır. “kakra-” fiili muhtemelen *kaḳ + krA biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-k-/ sesi düşmüş olmalıdır.

10. **kegir-** “geğirmek”
kegir- (DLT, 300).

EDPT’de geçen “kekir-” fiili (Clauson, 1972: 712), OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak kabul edilmiştir (Erdal, 1991: II, 466). TTM’de “kekir-” için kâkir- < *kâkir- < *kekire- < *kerkire- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 63, 100, 157, 333). Fiilin KBS’de *kē + kir biçiminde türediği belirtilmiştir (Gülensoy, 2007: I, 360). TTL’de “geğir-” fiili yansılmalı kabul edilmesine rağmen kelimenin kökeni hakkında bir bilgi verilmemiştir (Tietze, 2009: II, 121).

11. **kıḳır-** “çağırarak, seslenmek, bağırarak”
kıḳır- (DLT, 424), qıḳır- (DLT, 425).

EDPT’de yansılmalı olarak verilen “kıḳır-” fiilinin “kıkı:” kökünden türediği kabul edilmiştir (Clauson, 1972: 612). OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenen “kıḳır-” için (Erdal, 1991: II, 466), TTM’de kîkîr- < *kîkîr- < *kîkîra- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 63, 333). KBS’de ise “kıḳır-” fiilinin *kî + kîr biçiminde türediği ileri sürülmüştür (Gülensoy, 2007: I, 506).

12. **kökrē-** “kükremek, gürlemek”
kökrē- (DLT, 320), kökreş- (DLT, 320).

EDPT’de “gök gürlemesi”, “at kişnemesi” ve “savaşçıların bağırması”nı anlatmak için kullanılan “kökre:-” fiili (Clauson, 1972: 713), OTWF’de yansılmalı bir fiil olarak (kükrä-) işaretlenmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTM’de ise kükire-, kükre- < *kürkire- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 102, 158, 159). KBS’de de “kükre-” fiili için *kür + kire biçiminde bir açıklama verilmiştir (Gülensoy, 2007: I, 588, 589).

13. **quzgır-** “şiddetli rüzgâr esmek, fırtına çıkmak”
quzgır- (DLT, 458).

Bu kelime muhtemelen *kuz + *KIr* biçiminde türemiştir. “kuz” kök biçimi Ön Türkçe dönemine ait yansılmalı bir ad olabilir. Muhtemelen zetasizm sonucu “kuz” /-r/ > /-z/ değişimi ile “kur”a dönüşmüş olabilir. Bu kabul doğrultusunda, Mançucadaki “birbirine hırlayan kaplanların ve başka hayvanların çıkardığı ses” anlamına gelen “kur” yansılması ile (Tekin, 2003a: 102) ilişkilendirilebilir. “kür”, “kur” yansılmasının farklı bir sesletimi olması mümkündür. Bu bağlamda, “Şiddetli rüzgâr esmek, fırtına çıkmak” anlamına gelen “kuzgır-” fiili, “gök gürlmesi” anlamına gelen “kükre-” fiilinin arkaik bir örneği olarak kabul edilebilir.³

14. **okrā-** “atlar su ve yem için kişnemek, hayvanların homurtusu”
okrā- (DLT, 359), oqraş- (DLT, 359).

EDPT’de geçen “okra:-” fiili (Clauson, 1972: 92), OTWF’de + *°rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak gösterilmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTM’de bu kelime için oqra- < *oqıra- < *orqıra- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 62, 102, 102, 103, 157, 158). KBS’de ise *oq + ra biçiminde türediği belirtilmiş ve kelimenin yansılmalı olduğu ifade edilmiştir (Gülensoy, 2007: II, 618).

15. **sıqır-** “(kuş) ıslık çalar gibi ötmek”
sıqır- (DLT, 490), sıqrış- (DLT, 491).

OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak kabul edilen “sıqır-” fiilinin (Erdal, 1991: II, 467), EDPT’de “sıkkır-” biçiminde olabileceği de işaretlenmiştir (Clauson, 1972: 815). TTM’de ise sıqır- < *sīqır- < *sī-qır- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 63, 333).

16. **sızgur-** “cızırdamak, (yağ) erimek”
sızgur- (DLT, 493).

EDPT’de “eritmek” ve “tıslamak, cızırdamak” anlamları verilen “sızgur-” fiilinin (Clauson, 1972: 861, 862) *Divānu Lugati’t-Türk*’te “cızırdamak” anlamına gelen başka bir anlamdaşı “çivīlā-” fiilidir. Her iki kelimenin de “çır” tabanından türemiş olması mümkündür. Bu kabul doğrultusunda kelime muhtemelen ön seste

³ Bk. kökrē-

Karasu M. Divânu Lügâti't-Türk'teki + kir(a)/kur(a) eki ile...

/ç-/ > /s-/ ve son seste, zetasizm sonucunda, /-r/ > /-z/ ses değişimi ile “çır”, “sız” yansılmasına dönüşmüştür. “sızğur-” fiili ise bu kök biçimden + *KUr* eki ile türemiştir.

17. **tigre-** “tıkırdatmak, (at) koşturmak”
tigret- (DLT, 566).

EDPT’de geçen “tigre:-” fiili (Clouston, 1972: 486), OTWF’de + *°rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olduğu ifade edilmiştir (Erdal, 1991: II, 470). Muhtemelen *tig + *grA* biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-g-/ sesi düşmüş olmalıdır.

18. **tikrē-** “tıkırdatmak”
tikrē- (DLT, 567), **tikreş-** (DLT, 567), **tikret-** (DLT, 568).

OTWF’de + *°rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenen “tikrē-” fiili (Erdal, 1991: II, 470), muhtemelen *tik + *krA* biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-k-/ sesi düşmüş olmalıdır.

19. **yāngkur-** “yankılamak, ses çıkarmak”
yāngqur- (DLT, 660).

OTWF’de yansılmalı bir fiil olarak geçen “yāngra-” fiili için (Erdal, 1991: II, 470) TTM’de, yağra- < *yağyıra- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiş ve kelimenin yansılmalı kökü “yāng” olarak belirtilmiştir (Tekin, 2003a: 161). Bu kelimenin “yāng” yansılama kökünden türediği varsayılırsa, “yāngkır-” fiilinin *yāng + *KIr* biçiminde türemiş olması muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- AKSAN**, Doğan (2007); *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKSOY**, Ömer Asım; **DİLÇİN**, Dehri (2009); *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAŞKAN**, Özcan (1989); “İnsan Dilinin Doğuşu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1968), Sayfa: 143-156, Ankara.
- CLAUSON**, Sir Gerard (1972); *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At the Clarendon Press, Oxford. (**EDPT**)
- DANKOFF**, Robert; vd. (Çev.: Seçkin **ERDİ**; Serap Tuğba **YURTESER**) (2005); *Kâşgarlı Mahmûd Divânü Lügâti't-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul. (**DLT**)

- DEMİRİCAN**, Ömer (1997); “Türkçede Nedenli Göstergeler: Yansımalarda Anlamlandırma”, VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri, 191-206, Ankara.
- ERDAL**, Marcel (1991); *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon (I, II)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden. **(OTWF)**
- GÜLENSOY**, Tuncer (2007); *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (I, II)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. **(KBS)**
- SAUSSURE**, Ferdinand de (2001); *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İstanbul.
- TEKİN**, Talat (2003); *Makaleler I Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara. **(TTM)**
- TIETZE**, Andreas (I. Cilt): (2002), (II. Cilt): (2009); *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (I, II)*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul. **(TTL)**
- VARDAR**, Berke; vd. (2007); *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul.
- ZÜLFİKAR**, Hamza (1995); *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. **(TSYK)**

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада «Дивани лұғат-ат түрктегі» еліктеуіш сөздердің жасалу жолдарына талдау жасалған.

(Қарасу М. Дивани Лұғат-ат Түрктегі -қыр(а)/кур(а) жалғауларымен жасалған еліктеуіш сөздердің шығуы туралы зерттеу)

РЕЗЮМЕ

В статье проведен анализ на подражательных слов в «Дивани Лұғат-ат түрке». (Исследования о подражательных словах с союзами кыр(а)/кур(а) в Дивани Лұғат-ат Түрке)

SUMMARY

For a Turk, all cats in the world “meow”, all dogs “woof”, all rivers “babble” and the sky always “grumbles”. If the loanwords from other languages such as gargle and laughter, which are so few in Turkish language, aren’t included, echo words in Turkish language are evolved words by sound events of the oldest Turkish dialect.

In this study, etymology features of echo verbs that were collected appropriately from Divānu Lügāti’-Türk is exhibited.

(The study about etymology features of echo verbs that were collected appropriately from Divani Lügati’- Türk)